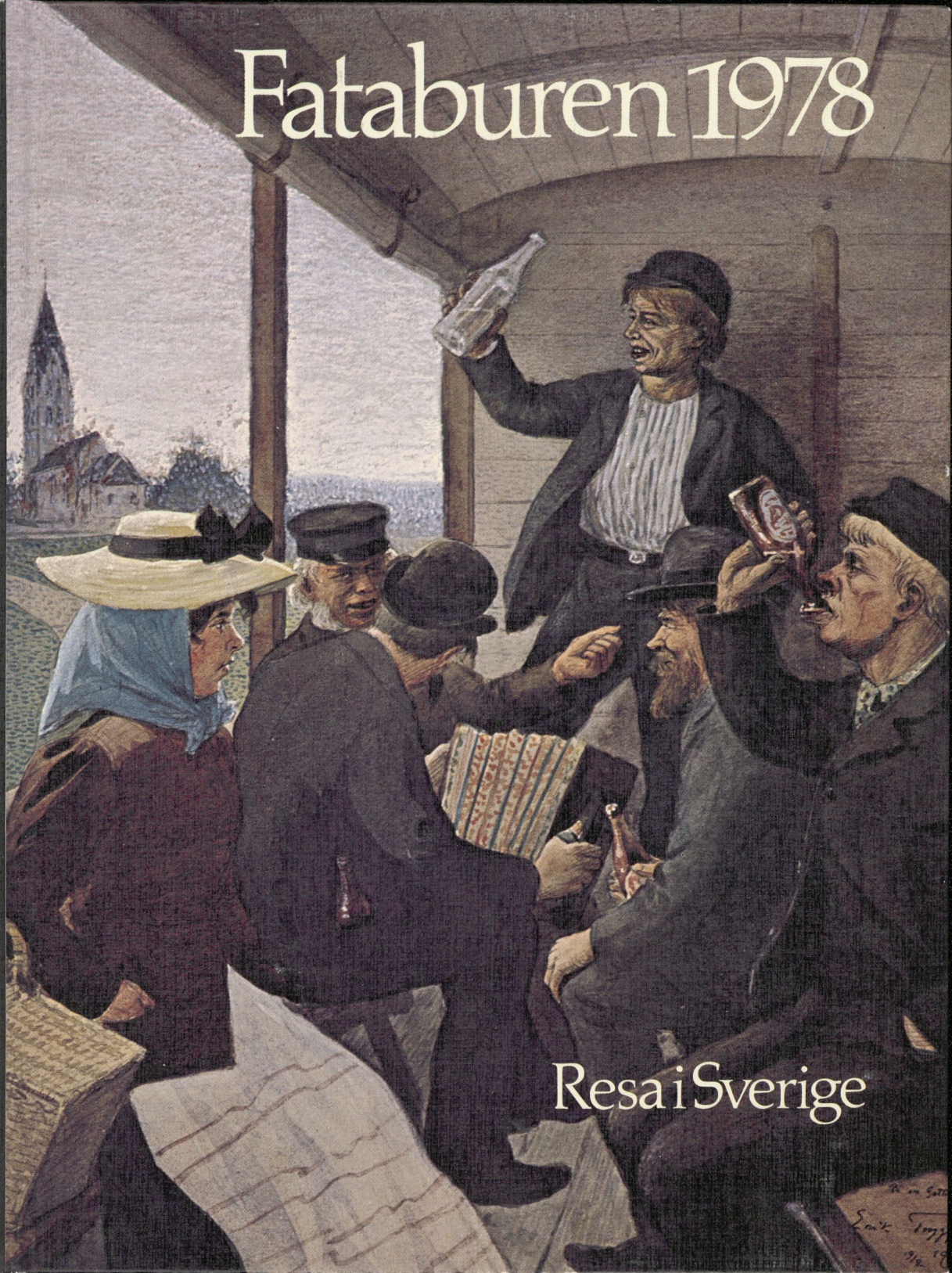

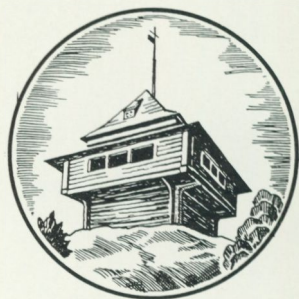
Fataburen 1978

Fataburen 1978

Resa i Sverige

Fataburen

1978

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Jonas Berg
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Pärmens framsida: "På en Gotländsk Järnväg". Gouache av
Erik Tryggelin, 1907. Nordiska museet.
Pärmens baksida: Laverad teckning från 1837 av okänd konstnär.
© 1978 Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Berlings, Lund 1978
ISBN 91 7108 154 2

Ur skjutsväsendets historia

Jan Garnert

Den här artikeln har två syften. Den ska dels i korthet beskriva utvecklingen av skjutsväsendet, alltifrån de äldsta stadgandena på 1200-talet fram till 1800-talet, då skjutsväsendet alltmer förlorar sin betydelse. Dels ska artikeln i ett längre avsnitt återge böndernas syn på skjutsväsendet under slutet av 1600- och början av 1700-talet.

I

Behovet att resa, att färdas över längre avstånd, är lika gammalt som människan själv. Men regler för resandet dyker upp långt senare. För Sveriges del känner man till sådana regler alltsedan 1200-talet.

1200-talet var ett sekel då adelns ekonomiska och politiska inflytande blev starkare. Dess gårdar blev fler och stormännen flyttade mellan de olika gårdarna. I samma takt som adelns kontakter mellan olika bygder ökade blev gästningen alltmer betungande för allmogen. Vid den här tiden organiserades statsapparaten och kyrkan. Riks- och prästmöten började hållas. Även det ökade antalet resor i landet.

Alsnö stadga

Den konflikt som uppkom på grund av den ökade gästningen utmålades för första gången i Alsnö stadga från 1280:

Här har varit i vårt rike en osed länge, att alla de män, som i riket fara, de må vara aldrig så rika, så vilja de likväl gästa fattige mäns hus och all sin kost hafva utan penningar och nöta det upp på en liten stund, som den fattige hafver länge arbetat för.

Det är våldgästningen och inte skjutsningen som citatet ovan handlar om. I Alsnö stadga fastslogs att ingen skulle vara tvingad att ge en resande något. Men för att de resande skulle ha möjlighet att efterleva detta krävdes att de någonstans skulle kunna få mat och husrum. Därför skulle *rättare* utses i varje by med uppgift att hänvisa till gårdar som hade möjlighet att härbergera de resande.

Man kan lägga märke till att udden i det ovan citerade stycket delvis riktas mot rika män. Men i slutet av stadgan gavs dessa också förmåner som innebar att bl.a. riddares och biskopars gårdar undantogs från gästning.

I Alsnö stadga åläggs bönderna också en skjutsplikt, men uteslutande för konungen och hans sändebud. Det var rättarens uppgift att se till att den skjutsplikten fördelades rättvist bland bönderna. Den som hade behov av hästbyten vid privatresor fick själv försöka komma överens med bönderna. Det ledde till att särskilt stormän försökte förespegla bönderna att de var konungens utskickade och därför hade rätt till fri skjuts. Dessa missförhållanden fick ingen lösning förrän på 1600-talet.

Under de närmast efter Alsnö stadga följande 150 åren utkom flera stadgor om gästningen. Mest utvecklade är stadgandena i Kristoffers landslag från 1442. Där bestämdes att *taverner*, dvs. gästgiverier, skulle finnas längs de allmänna vägarna på ett avstånd av 2,5 mil från varandra. Där detta ej var möjligt att genomföra skulle rättare finnas som förr. Om gästgivaren inte hade möjlighet att ta emot alla resande fick dessa bege sig till närmaste by för att

Denna bild ur Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken" illustrerar kapitlet om gästfriheten i Norden. Bilden visar det kanske allra vanligaste färdssättet – fotvandran.

där genom rättarens förmedling bli inkvarterade hos någon bonde.

Kristoffers landslag kom att stanna på papperet under lång tid framåt och man kan därför räkna med att allmogen fortfarande var tämligen rättslös mot våldgästande adelsmän och deras följn. 1541 skrev till exempel Gustav Vasa att bland andra

Bönder och menige almoge ... vthaff hwar man (snarest sagdt) medh swår och vskiäligh gestning daghligen förtyngadhe bliffua, så att meste parten aff them, för sådana gestning skuld, i stoor armodh och förderff kompne äre, och än daghligen ytermere förödde och förderfuadde bliffua.

Erik XIVs taverner

Vid mitten av 1500-talet hade resandebehovet ökat betydligt. Till en del berodde det på att statsapparaten utvecklats kraftigt under Gustav Vasas tid. Då grundlades en administrativ apparat, förvaltningen organiserades och centraliserades. Regimens strävan att sammanhålla riket krävde täta kontakter mellan huvudstaden och de olika landsdelarna. Man kan också anta att privata resor ökade. Det gäller både handelsresor och adelsmäns resor mellan sina olika gårdar. Men för den typen av resor gällde ända fram till Erik XIVs tid att den resan-

de fick komma överens med bönderna om han ville bli skjutsad.

Erik XIV försökte 1561 genomföra två reformer. Den ena av dem innebar att allmogens skyldighet att gratis ge konungens utsända skjuts skulle ersättas av en ny skatt, *tavernepenningar*. De skattemedel som kom in skulle de som reste i kronans tjänst använda till betalning för gästning och skjuts.

Den andra reformen var ett försök att genomföra den gamla bestämmelsen i landslagen om gästgiverier längs de allmänna landsvägarna. Förutom att gästgiverierna skulle ge kost och logi bestämdes nu även att de skulle fungera som skjutsstationer. Tack vare införandet av tavernepenningar skulle nu alla resande betala för sig och därmed fanns en ekonomisk grund för att driva ett gästgiveri. För alla som reste privat måste reformen ha varit välkommen – nu hade de för första gången rätt att hyra hästar, om än bara för resor mellan gästgiverierna.

Erik XIVs reformer hann knappt börja införas innan de avskaffades i samband med Eriks avsättning 1568. Allt återgick till de förhållanden som rätt tidigare.

Fram till 1600-talet utfärdades en mängd förordningar som hade till syfte att reglera skjutsningen. Inte minst av Johan III, som ironiskt nog var den som kullkastat Erik XIVs reformer. Ingen av förordningarna skapade dock ordning och bönderna hade all anledning att klaga över det godtycke de kunde utsättas för.

Bondenöd i stormaktstid

I början av 1600-talet ökade vägtrafiken när adeln och konungen strävade efter att Sverige skulle bli en stormakt. Böndernas plikt att vidarebefordra dem som reste i konungens ärenden blev allt tyngre att bära. Under Gustav II Adolfs tid utökades böndernas skjutsplikt samtidigt som den preciserades.

Som en följd av allmogens ökade skjutsbörda kan man se den *Förordning Om Skiutzningar samt Tawernär och Gäst-*

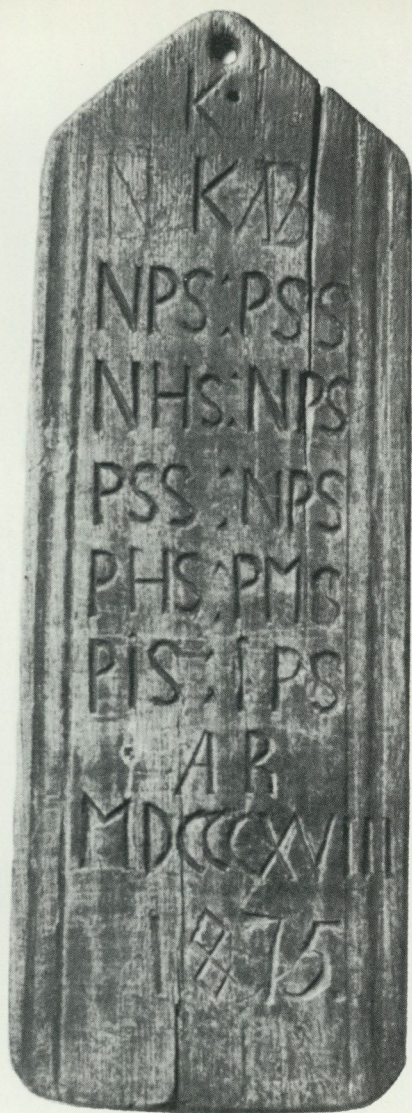

Den holländske målaren Govert Camphuysen (1598–1672) var på 1650-talet verksam i Sverige. Kanske har han hämtat inspirationen till den här kroginteriören från något besök på en svensk gästgivargård. Malmö museum.

gifware åå Landet som utfärdades 1633 och berörde transporter och skjutsningar för konungen och kronan, dvs. vad som kallas *kronoskjuts*. Det hade visat sig att de bönder som bodde i närheten av de stora landsvägarna blev mycket mer utsatta för skjutsningar än andra bönder. För att i någon mån utjämna den orättvisan stadgades därför 1633 att de bönder som bodde mer avlägset från de stora landsvägarna skulle vara förpliktade att, i tur och ordning, ha *hållhästar* hos länsmännen, som skulle bo invid landsvägarna. Systemet innebar att en bonde höll en häst tillgänglig för eventuella resande under en viss tid, kanske ett dygn, varefter han avlöstes av nästa bonde med hållhäst osv.

Förordningen 1633 reglerade endast kronoskjutsen. För personer "som uthi the-res enskylte Ärender reese" skulle i stället gästgiverier anläggas, något som dock verkar ha skett i liten grad.

Frågan om skjuts åt dem som reste i "ensskylte Ärender" kommer under den här perioden helt i skuggan av de problem som sammanhänge med kronoskjutsarna. Allmogens plikt att utan ersättning ge skjuts åt en mängd civila och militära tjänstemän, *friskjuts*, blev särskilt betungande på grund av de krig som Sverige var inblandat i nere i Europa. Det betydde många transporter genom landet, vilket drog folk från jordbruket. Samtidigt hölls under de 18 år Sverige deltog i 30-åriga

Skjutsbricka av bok, 36 cm hög och daterad till 1818 efter det äldsta årtalet på brickans baksida. Skjutsbrickan användes av byarna Knäred, Dyreborg och Björkered i Knäreds socken i Halland och skulle finnas hos den som hade skjutsturen. Den skänktes 1885 till Nordiska museet av Knäreds byalag och ingår nu i museets rätt stora samling av liknande skjutsbrickor, skjutsklubbor osv.

kriget, 1630–1648, 15 utskrivningar. På 1620-talet hade också en rad nya skatter införts. Slutligen karakteriseras den tidigare hälften av 1600-talet av att adelns jordinnehav ökade kraftigt. Det fick stor betydelse för skjutsväsendet eftersom de under adeln lydande gårdarna var helt eller delvis befriade från att skjutsa. Fram till 1649 var bönderna under adelns säterier liksom de av säteriägarens hemman som låg inom säteriets rå och rör samt adelns hemman inom den s.k. frihetsmilen kring sätesgården och dess rå och rör befriade från att skjutsa. Adelns förvärv av skatte- och kronohemman ledde i allt fler socknar till att de återstående skatte- och kronobönderna tillsammans med de skjutspiktiga frälsebönderna inte kunde klara hela skjutningen. Vid stora och starkt trafikerade vägar, som i Södertörn, kunde bristen på skjutsbönder vara påfallande. Följden blev att det till riksdagen inkom besvär från allmogen med begäran att kronan inte skulle få bortsälja hemman, eftersom den del av allmogen som det då ålåg att skjutsa blev så ringa.

Den skjutspikt som kronan avstod, hade adelsmannen rätt att utnyttja. Vid adelns förvärv av jord överlät kronan, gratis eller mot betalning, skatten från de självägande böndernas jord åt adeln. De bönder som sålunda slapp den allmänna skjutspikten fick i stället skjutsa åt adelsmannen. I siffror ökade adelns jordinnehav från 20 % av den odlade arealen vid 1500-talets mitt till drygt 60 % 1655.

Om adelns jordäggande och privilegier ökat ännu mer hade troligen grunden för hela skjutsväsendet ryckts undan. Skjutsväsendet vilade på den fria bondeklassen, på att ett tillräckligt antal bönder inte lydde under adeln. Man kan jämföra situationen i Sverige med den i Danmark, där bondeklassens ställning var mycket ofriare än i Sverige. Där fanns inte något skjutsväsen, utan ett särskilt skrä, *Vognmaendene*, som ansvarade för person- och godstrafiken mellan olika städer.

Det ökande antalet friskjutsar i kombination med den ovan antydda utvecklingen

HÄR ÄR SKIUTSEN.

Skjutstavla från Vitsands socken i Fryksdals härad i Värmland. Tavlan är av fur, 22,5 cm hög, 3 cm tjock och skodd med järn på sidorna. Den är urholkad och på baksidan försedd med en skjutlucka. Facket innanför detta var avsett till förvar av skjutsstadgan. Den äldsta årsangivelsen på skjutstavlan är 1792. Nordiska museet.

ledde till att riksdagen 1642 grundligt diskuterade skjutsfrågan, och främst då friskjutsen. Allmogen var mycket angelägen om en lindring av skjutsbördan, menade kanslern Axel Oxenstierna. Enligt honom var det helt nödvändigt att allmogens problem löstes. Annars skulle samhällsstabiliteten allvarligt rubbas. Åren kring 1642 återkommer Axel Oxenstierna ständigt till faran för "upplopp av bönderna", om inte böndernas ställning förbättrades och olika missbruk stoppades.

Vid riksdagen 1642 förelades bondeståndet ett förslag som innebar att friskjutsen skulle avlösas av en skatt, *skjutsfärdspenningar*, som årligen skulle utgå. Skjutsningen skulle i första hand klaras av gästgivare, varför det fordrades att gästgiverier fanns anlagda längs de allmänna landsvägarna på ett avstånd av 2 mil från varandra. Förslaget är som synes mycket likt Erik XIVs reform från 1561.

Bondeståndet var inte enigt i sitt omdöme om förslaget. Somliga landskap biföll det medan andra befarade att friskjutsen skulle fortsätta att utkrävas av självsvåldiga resenärer. Misstänksamhet fanns på många håll även mot införandet av en ny skatt, dvs. skjutsfärdspenningarna. Till slut biföll dock riksdagen förslaget, som skulle träda i kraft så snart gästgiverier i tillräckligt antal anlagts. Som ett av skälen

till 1642 års beslut i skjutsfrågan angavs "Egenvilligt och olagligt resande och försör" utan gengäld under föregivande av Kungl. Maj:ts och rikets tjänst.

Nu hade allmogen, om än bara på papperet, blivit kvitt ett av sina värsta plågoris, friskjutsen. I och med 1642 års beslut kunde slutet på en epok av rättslöshet för bönderna skönjas. En ganska omfattande rätt till friskjuts fanns dock faktiskt kvar ända till 1689. Fram till dess hade bl.a. militären, då den tågade regementsvis, rätt till friskjuts, främst för transport av materiel.

Bondereform i stormaktstid

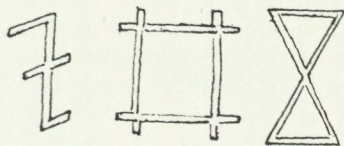
1649 utfärdades den viktiga *Krogare- och Gästgivar Ordningh*. Stadgandena i förordningen var i enlighet med besluten vid 1642 års riksdag. Man får därför tänka sig att det 1649 hade anlagts gästgiverier i tillräckligt antal längs vägarna. Det är möjligt att fredsslutet 1648, efter 30-åriga kriget, påskyndade förordningens tillkomst men den kan också ses i ett annat sammanhang. 1649 år gästgivarförordning tillkommer nämligen under den tid av allmogeoopposition som kulminerade vid 1650 års riksdag. Allmogens krav gällde främst en reduktion, dvs. att adelns hastigt ökande jordinnehav skulle minskas. Därmed skulle antalet skjutspliktiga bönder kraftigt ha

ökats. Sambandet mellan bondeståndets alltmer betryckta läge och tillkomsten av den nya gästgivarförordningen just 1649 är inte ordentligt undersökt. Man kan därför bara konstatera att skjutsfrågan får sin lösning först när bönderna med kraft opponerar sig mot sin förtryckta ställning, och att adelns befrielse från att skjutsa efter 1649 endast omfattade själva sätesgården och dess hemman inom rå och rör. Adelns bönder inom frihetsmilnen blev jämnställda med adelns övriga bönder och skulle skjutsa hälften emot vad skatte- och kronobönder gjorde.

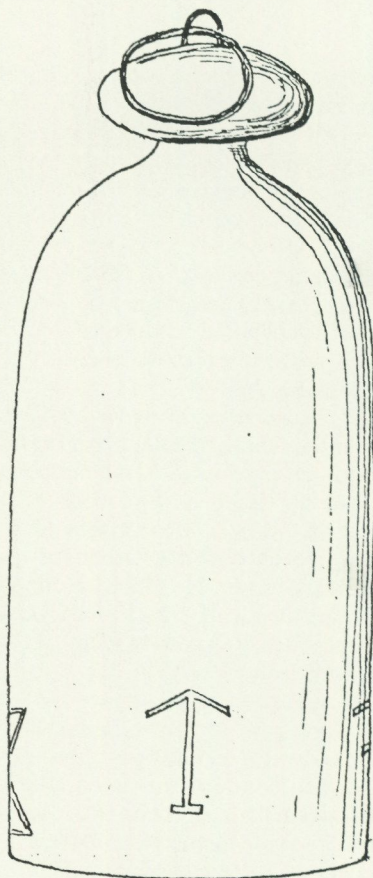
Vid gästgivargården

1649 års förordning är värd uppmärksamhet eftersom den till sina huvuddrag gällde ända in på 1800-talet. Gästgivarens främsta uppgift skulle vara att sörja för att de resande fick mat och husrum. Därtill skulle han ha ett antal hästar, "på Twärwägarne åth minste Åtta", säger stadgan, men antalet verkar ha kunnat växla avsevärt. Ofta var flera gårdar i en by ansvariga för gästgiveriet. En skylt markerade i vilken gård gästgiveriet var beläget. I tur och ordning flyttades så gästgivarskylten mellan de aktuella gårdarna för att den resande inte

Teckning i Nordiska museet av skjutsklubba från Tofta socken, Gotland, tillverkad ca 1905 efter mönster av äldre skjutsklubba. De fyra gårdarna som ansvarade för skjutsen vid Krokstade skjutsstation, där det inte fanns något gästgiveri, ligger inom 5-10 minuters gångväg från varandra och det medförde inte någon större tidsförlust för den resande att söka sig fram till den gård som för tillfället var skjutsskyldig. Den som hade "sjusskläbbu" skulle köra eller stå till reds, högst en vecka i taget efter vilken tid klubban gick vidare. För det mesta brukade skjutsen från Klinte socken söder om Tofta skjutsa ända fram till Visby. Krokstade skjutsstation brukade endast behöva rycka in då vägarna var urusla. Privat ägo.

Krokstade Smågårdar Bjers
(brunns holk) (timglas)

Kroks
(ankare)

Utanför en halländsk gästgivargård 1863. Ett myller av folk, hästar, vagnar och svin. Akvarell av Fritz von Dardel (1817–1901). Nordiska museet.

skulle behöva tveka om vart han skulle vända sig för att få husrum eller bytshästar.

Om gästgivaren inte förmådde förse alla resande med hästar och husrum var det de närmast intill boendes skyldighet att bistå honom och de fick lika mycket betalt som gästgivaren. Några gårdar var särskilt uttagna för detta och utgjorde *reservskjutsen*. Det systemet fungerade väl om antalet resenärer var litet. Upptäcktes det vid en gästgivargård att en extra skjutshäst behövdes utgick ett bud som sökte upp den som stod i tur att lämna skjutshäst.

De i *skjutslaget* indelade bönderna hade ofta en *skjutsklubba* eller *skjutskavel* som sändes dygn för dygn mellan skjutslagets gårdar. Budet från gästgivaren sökte upp innehavaren av skjutsklubban och denne fick genast se till att skicka en skjutshäst till gästgivargården. Den tid det tog kunde växla. Var skjutshästen framme vid gården kunde den genast tas till gästgivargården,

men om den till exempel betade på en mer avlägsen äng kunde den resande få vänta ett bra tag på att få fortsätta sin resa. Låg därtill gården som skulle lämna skjutshäst avlägset från gästgivargården kunde väntetiden blir särskilt lång. I dikten *Fantasi på en gästgivaregård* ger Wilhelm von Braun en 1800-talsresenärs syn på den väntetiden:

"Tre fjerdedels mil till reserven!" – så sade
Osalige hållkarln, när *stilla* han sprang;
Och träskor på köpet den sköldpaddan hade,
Och såsom en klappjakt längs vägen det klang.
O ve! ett förkroppsligadt "lente festina",
Han kommer först åter med nästa års snö.
Dessinnan af väntan jag visst skall förtvina;
O, det är dock hårdt uti Småland att dö.

Ett ökat antal resenärer ledde till att man på en del orter, mest i Mellansverige, började pröva ett system som bättre skulle passa den tätare resandeströmmen. Syste-

met kallades *hållskjuts* och innebar att de omkring gästgivargården boende bönderna, i ett från ort till ort varierande antal och i tur och ordning ett dygn i taget, skulle infinna sig vid gästgivargården med häst och där invänta eventuella resande. Vid t.ex. Tibro gästgivargård i Västergötland var på 1790-talet inte mindre än 59 hemman ansvariga för att det varje dag skulle finnas 2, senare 4 hästar framme vid gästgivargården. I 10 veckor (söndagarna var vilodag och undantagna från schemat) gick turen från gård till gård, varefter man började om från början i en ny 10-veckorsperiod.

Att behöva lämna skjutshäst var tionde vecka var kanske inte så betungande, men det är inte säkert att skjutsorganisationen vid Tibro var representativ för andra gästgivargårdars hållskjuts. Vid Halls gästgivargård i Roslagen skulle år 1715 bönder från 4-5 gårdar infinna sig med 5 hästar var fjärde vecka för att utgöra hållskjuts. Vid landsvägen mellan Södertälje och Norrköping klagade bönderna i Hölebo härad 1719 över att de var tvungna att skjutsa vart elfte dygn.

Allt detta gällde vid normala förhållanden (möjligen med undantag för förhållandena i Hölebo härad under kriget 1719). Vid behov kunde sedan skjutsorganisationen förstärkas. Så kunde vara fallet vid militära genommarscher eller tillfälligt under en marknad.

Vid de gästgivargårdar där hållskjuts införts togs hållhästarna först i anspråk, därefter gästgivarens hästar och sist reservhästarna.

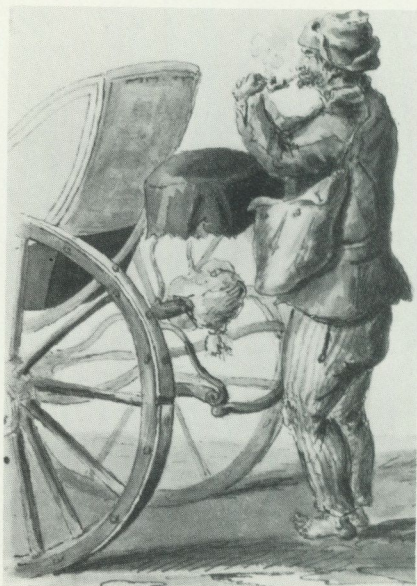
Den viktiga förordningen 1649 betydde helt säkert mycket för att gästgiveri- och skjutsväsendet under 1600-talets senare hälft byggdes ut och förbättrades. Böndernas situation var nu inte längre så oviss och även de resande bör ha haft anledning att vara tacksamma över de nya förhållandena. En som verkligen uttryckte sitt gillande var den florentinske diplomaten Lorenzo Magalotti som 1674 reste i Sverige. Han skriver:

Till at göra vistelsen på landet behaglig bidrager i synnerhet, enligt min tro, lättheten att göra resor från ett ställe till ett annat. Jag har icke i något avseende kunnat märka större omtanke än i fråga om att göra det bekvämt att resa så väl för de förnäma och för landets egna barn som för tillfälliga resande. Man har alltid lätt att få åkdon och väl inrättade nattläger. Det är regel, att åkdon tillhandahålles av bönder, som ha till åliggande att underhålla skjutsen, och för varje häst betalas sex franska sous för en mil, så stor som sex av våra miglier. Om det icke finnes några hästar vid skjutsstationen, så anskaffas sådana af bönderna i grannskapet, hvarvid alltid en bestämd ordning noga iakttages. På dessa stationer kan man även få natthärbärge och rätt goda sängar. ... Sättet att färdas är bekvämt. Man far på åkdon af flätade vidjur med fyra hjul och med två hästar spända i bredd vid fyra skaklar av trä.

Resenärer med skjuts

Det kan här vara på sin plats att något komma in på vilka det var som färdades längs vägarna och använde sig av skjutsvä-

"Forsviks moar d. 7 Aug 1827. Skjutsbonden Sven Jonsson från Hult". Utsnitt ur akvarell i skissbok av A. U. Schützercrantz (1802-1854). Nationalmuseum.

Biurmans Vägvisare innehåller en karta som visar var den resande kunde finna gästgiverier längs vägarna. Den här återgivna detaljen av kartan ur Vägvisarens tredje upplaga från 1768 visar hur utvecklat gästgiveriväsendet blivit ett drygt århundrade efter tillkomsten av förordningarna angående gästgiverier vid 1600-talets mitt. Nordiska museet.

På s. 100–101 ett uppslag ur Mehede gästgiveridagbok för april 1839 (Örbyhus härad i Uppland). De båda högra kolumnerna upptas av slutet på ett långt klagomål över för lång väntan på skjutshäst vid Yfre gästgivarvärd. Den resande, skeppsklararen Carl Ahman på väg från Stockholm till Gävle, hade hindrats från att göra anteckningarna i Yfres dagbok av gästgivaren där. Landsarkivet, Uppsala.

Dat.

Resandes Karakter och Namn.

Hvarifrån.

Hvarthän.

Håll-
håstar.

Gästg.
håstar.

Reserv-
håstar.

8

Glandt: M. Sandell

Gefle

Stockh.

2

M. Bouweritz

Gefle

Uppsala

1

Majors Larsson

Gefle

Stockh.

1

Eric. V. Sjöberg

Stockh.

Uppsala

1

Schryankar & Nylén

Gefle

Uppsala

1

Kapitelhanden Ulander

Gefle

Uppsala

1

10

Sten. Thelberg

Gefle

Uppsala

2

E. Forsberg

Gefle

Stockh.

1

Lieutenant Lefman

Stockh.

Gefle

1

11

grev Wiger & Söderberg

Gefle

Uppsala

2

12

Park. Adj. Ekman

Gefle

Uppsala

1

13

Carl Ekman

Gefle

Stockh.

2

Coop. Skypers & Douhan

Gefle

Uppsala

1

grev Wiger & Söderberg

Gefle

Uppsala

1

Kontor Lokrantz

Uppsala

Stockh.

1

Handl. C. Holmberg

Gefle

Stockh.

1

P. Böcker

Gefle

Uppsala

2

14

Kontor Lokrantz

Uppsala

Stockh.

1

* hvilket jag ansåg mig börde göra, huf jag
 däruti af gästgifwarem på ett högst oför-
 skämdt och ovetligt sätt förhindrad, under
 talat som t. d. : „huru törs kunn skrivas
 i Dagboken utan min tillåtelse; — hvad
 är Huru för en karl som på det viset börjar
 kränga, — det angår Huru intet, &c. &c.
 Då jag under hela tiden icke genom ett enda
 ovänligt ord gifvit anledning till ett dylikt
 bemötande, tillåter jag mig så mycket mera
 att yttra önsket, att det Löf-fallet må
 blifva undersökt och gästgifwarem förmås
 till ett mera anständigt upförande.

Flera bönder, som vid tillfället voro
 närvarande, skola kunna bevitna de här
 af mig uppgifna omständigheter; och
 jag som främmande icke känner dem,
 måste väl trötigen gästgifwarem öfver kunna
 uppgifva deras namn. Carl Skman,
 Doppe Helsingör

Hand. —

sendet. Tyvärr är frågan svår att detaljerat besvara eftersom det först från slutet av 1700-talet finns källmaterial som ger en klar bild av resandeströmmen. För äldre tid är möjligheterna att beskriva väglivet inte lika stora.

I de äldsta källorna, som Alsnö stadga, nämns som sagt särskilt rika män, och de har troligen varit flitiga utnyttjare av böndernas hästar. När t.ex. den engelske ambassadören Whitelocke 1653 reste genom Uppland hade han problem att finna stallrum åt sina från England medförda hästar vid den herrgård där han övernattade. Han menade orsaken vara att den svenska adeln i så hög grad utnyttjade böndernas skjutsar att den inte behövde några extra utrymmen för hästar vid sina herrgårdar.

Förutom att adeln lät sig skjutas av bönderna användes allmogens hästar också av adelns förvaltare och andra tjänare på väg mellan godsens som låg spridda över hela landet.

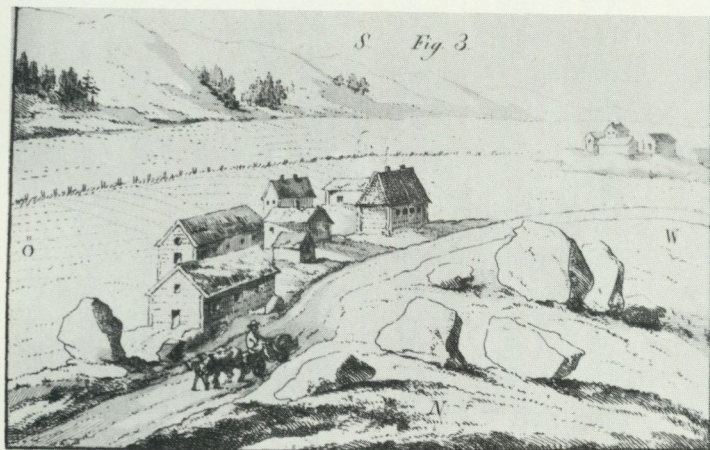
I allmogens besvär till riksdagarna 1665–1720 utpekades endast adeln och militären som grupper vilka utnyttjade skjutsväsendet. Perioden är dock inte så representativ eftersom 1600-talet var så starkt adelsdominerat och dessutom fullt av krig. I allmogens besvär nämns särskilt ofta skjutsningar åt militären, dvs. en form av kronoskjuts, som faller utanför det egentli-

ga skjutsväsendet. För allmogen betydde kronoskjuts åt militären ofta tunga transporter av materiel, lång skjutsväg och ett hårt slitande för hästarna. Dessutom inträffade kronoskjutsarna oregelbundet.

En annan grupp som använde skjutsväsendet var civila ämbetsmän. De och officerare var de främsta utnyttjarna av skjutsväsendet vid Tibro gästgivargård under slutet av 1600-talet.

Under 1700- och 1800-talen ökade antalet resande. En uppfattning om vilka som reste ger de dagböcker som infördes 1762 och som skulle finnas vid varje gästgivargård. Dagböckerna skulle vara uppställda efter ett särskilt formulär där uppgifter om den resandes namn och titel, resväg och antalet utgångna skjutshästar m.m. antecknades. I en särskild kolumn kunde den resande skriva ner eventuella klagomål över skjutsen. Varje månad skulle gästgiveridagböckerna granskas av myndigheterna och eventuella missförhållanden som påtalats av resenärer undersöktes. Tack vare förordningen om dagböckernas införande från 1762 finns det idag en möjlighet att i detalj kunna följa resandeströmmen.

I dikten *Hällkarlen* av Wilhelm von Braun anar man det jäkt som inför en marknad kunde råda vid gästgivargården. Von Braun nämner också vilka som kommer resande till marknaden.

Fellingsbros gästgivargård. Ur Pehr Tham till Dagnäs, "Anteckningar under och i anledning af en resa ifrån Westergöthland til Stockholm, gjord åren 1796 och 1797", Stockholm 1797. Foto i Nordiska museet.

Lavering av Fritz von Dardel (1817-1901). En flicka får springa bredvid skjutshästen under det den resande, till synes mycket behagligt, sträcker ut sig i kärran. I bakgrunden skymtar några barn som skyndar för att öppna grinden när ekipaget ska passera. Foto i Nordiska museet.

...

"Hållkarl!" – de skrika derute med makt –
 "Hållkarln, den lathund, hvar finns han?
 Ack, hvilken lymmel, som ej står på vakt!
 Får han blott spöstraff, så minns han."

...

Hejsan, jag kommer! – Förskräckliga syn!
 Åter en vagn – och – en annan! –
 Så många hästar finns icke i byn,
 Nej, jag blir galen i pannan!

Jesus, han hjelpe mig! kommer ej der
 Tjogtals av komedianter?
 Båtsmän på köpet! – Nu skockar sig här
 Pack från sjuhundrade kanter.

Wernamo-marknad i morgon skall stå,
 Vägarne äro så sura,
 Bönder och oxar och skojare gå
 Dit, för att luras och lura.

Sockermamseller, så lätta på trå'n,
 Garfware, Stockholmska judar,
 Alla här samlas, som bäckar i ån,
 Ropa på mig, att jag budar.

...

Resenärer till fots

Alla hade inte rätt att anlita skjutsväsen-
 det. En första inskränkning låg i att det
 inte fick användas för varutransporter, fo-
 ror. Undantagna från regeln var "Fogel-
 lass ifrån Norrlanden eller Ostror och

En gästgivargård i Småland. Akvarell av Fritz von Dardel 1844. Medan resenärerna lagt sig till ro för natten sitter gästgivaren och hans hustru och går igenom dagboken medan skjutsbonden värmer sig vid elden. Foto i Nordiska museet.

Hummer”, som det heter i en förordning 1762. Orsaken var, enligt Gösta Berg (1963), dessa varors ömtålighet.

I 1766 års förordning anmodas gesäller och lärodrängar att inte använda sig av skjutsväsendet. Förordningen innehåller också en uppräknig av grupper som direkt förbjuds att anlita skjuts från gästgivargårdarna, bl.a. tattare, tråddragare, häktmakare, ”Nål- och Hår- samt andre Månglare eller Månglerskor”, kringstrykande utlänningar och tiggare.

Till detta kommer alla de som inte hade råd att anlita skjuts. Om man t.ex. tänker sig att en dräng på 1600-talet skulle få ut hela sin årslön i kontanter och använda den till att låta sig skjutas av bönder skulle han endast komma ungefär 60 mil.

1700-talets nya reformer

1649 hade bestämts att böndernas skjutsplikt bestod i att vid budning sända iväg hästar till gästgivargården, alltså en reservskjuts. I 1734 års gästgivarförordning uttrycktes böndernas skjutsplikt så här:

Behöfva de Resande flere Hästar, än Gästgifvaren kan åstadkomma och hålla bör, då skola nästa Grannar honom til hjälp komma; är det större farvåg, än at skjutsen således underhållas kan, då lägges af Häreads-Rätten hållskjuts dertill af de närmast belägne Hemman, efter som det nödigt och skäligt pröfvas.

Gästgivarförordningen 1734 anger inte *ett* rättesnöre för skjutsens organisation, utan ett par alternativa lösningar. Frågan om hur skjutsningen lokalt bäst ska lösas

hänskjuts till häradet. Därigenom fick bönderna själva en möjlighet att på ett avgörande sätt påverka den lokala skjutsorganisationen. Den viktiga gästgivarförordningen 1734 tar hänsyn till hur varierad skjutsorganisation man på olika orter måste ha rätt att tillämpa, allt efter trafikintensitet, befolkningstäthet, vägnätets utformning och med hänsyn till i vilken mån gästgivaren kunde klara en del av skjutsen. Det hade varit oklokt att försöka ha en och samma skjutsorganisation i t.ex. Mälardalens norra del med sin intensiva trafik som i dalasocknarna norr om Siljan.

I vissa trakter hade som visats hållskjuts redan införts 1734, i andra trakter blev hållskjuts aldrig någonsin aktuellt. Det troliga är att systemet med hållskjuts varit begränsat till de mest trafikerade vägarna. Bönderna såg med oblidla ögon om hållskjuts inrättades utan egentligt behov därav. När 1734 års gästgivarförordning hunnit tillämpas några decennier klagade allmogen t.ex. vid 1765–1766 års riksdag över hur den på senare tid blivit ålagd att ha hållskjuts på platser där skjutsen tidigare klarats med gästgivar- och reservskjuts. Klagomålen ledde till utfärdandet av den intressanta *Kongl. Maj:ts Förklaring angående Gästgifware skjuts* ... av den 11 december 1766, där det sägs att:

Som nu i synnerhet klagas deröfwer, at hållskjuts äfwen wid de gästgifwaregårdar, der den tilförene aldrig warit, mindre behöfts, desse senare åren blifwit inrättad ... skal all hållskjuts, som de senare åren på mindre farwägar är inrättad, uphöra ...

I Förklaringen 1766 hänvisades till 1734 års gästgivarförordning men man gick även mer detaljerat in på hur man på varje ort borde förfara för att nå fram till den lokalt bästa lösningen av skjutsfrågan:

Utredas skal, huru stort antal hästar wid hwarje gästgifwaregård til de resandes fortskaffande oundgängeligen tarfwas, och dernäst huru många hästar Gästgifwaren ... til skjutsning bör och kan hålla ...

Efter denna utredning skulle häradsrätten ta ställning till om gästgivaren möjligen ensam skulle kunna klara av all skjuts. I annat fall fick häradsrätten undersöka i vilken utsträckning gårdar i närheten av gästgivargården kunde utses att utgöra reservskjuts.

Men var vägen så stor att

flere hästar fordras, än både Gästgifwaren och Reserven äga hafwa och hålla, lägge Rätten då dertill hållskjuts för det som brister, och reglere alt på stället ...

Bönderna befrias från skjutsplikten

1762 hade bönderna givits möjlighet att om de så önskade låta gästgivaren åtaga sig all skjutsning, "såsom sådant på en del orter redan skall wara skedt".

Den lösningen av skjutsfrågan förutsatte helt säkert att de skjutsskyldiga hemmanen stödde gästgivaren med bidrag så att han ekonomiskt kunde klara att ständigt hålla skjutshästar i beredskap. Vidare krävdes nog också att resandeströmmen var någorlunda omfattande och jämn. I annat fall saknades underlag för ett sådant gästgiveri- och skjutshall.

Det i förordningen 1762 antydda sättet att lösa skjutsfrågan anknyter till det nya och efterhand under 1800-talet successivt införda *entreprenadsystemet*. Frågan om entreprenadskjuts diskuterades vid riksdagen första gången 1809–1810. Då gavs möjlighet för en entreprenör att ensam åtaga sig all håll- och reservskjuts. Som bidrag skulle entreprenören få en viss avgift av de hemman som tidigare utfört håll- och reservskjutsen vid den aktuella gästgivargården.

Efter denna första förordning utvecklades systemet med entreprenadskjuts alltmer. Olika alternativa detaljlösningar prövades i landet och efterhand fick entreprenadsystemet en mer finslipad utformning.

1877 avgav en kommitté en omfattande utredning och ett betänkande som resulterade i 1878 års stadga angående skjutsväsendet. Förordningen inleds med orden "All skjuts för resandes befordran bör, så vidt

ske kan, på entreprenad upplåtas ...", men 1878 var entreprenadssystemet redan ett vanligt sätt att lösa skjutsfrågan.

En av de för bondeståndet viktigaste nyheterna 1878 var att skjutsningsbesväret skildes från jordbruket. Bidraget till entreprenören skulle tas av alla skatteskyldiga genom skatten på fast egendom och på inkomst av kapital eller arbete.

Entreprenören behövde inte vara samma person som gästgivaren, som skulle ge kost och logi. Men entreprenörens skjutsstation skulle åtminstone kunna erbjuda gäst- och stallrum för de resande. Entreprenören skulle hålla ett visst antal hästar per dygn för de resande och det betonas att efterfrågan skulle vara avgörande för antalet. Om vissa tider av året var hårdare belastade än andra kunde entreprenören åläggas att hålla fler hästar just då.

När en entreprenör skulle tillsättas hölls en auktion vid vilken vanligen kronofogden var auktionsförrättare. Han förklarade vid utropet att den som åtog sig att vara entreprenör hade rätt att som ersättning uppbära den fastställda skjutslegan. Om flera personer då lämnade anbud fick de skilja sig åt genom underbud. Om ingen ville ge ett lägre anbud antogs den som troligen bäst skulle kunna klara skjutsen.

Om å andra sidan inga anbud lämnades på de ovan angivna villkoren skulle ett nytt utrop göras, men med bättre villkor för entreprenören; förutom skjutslegan kunde han få ett bidrag till sin skjutsverksamhet.

Skulle slutligen ingen entreprenör på några villkor anmäla sig fick skjutslaget klara skjutsningen även i fortsättningen.

I 1878 års förordnings hela 60 paragrafer fanns nu samlat de föregående decenniernas erfarenheter, men frågan är om inte det nya entreprenadssystemet delvis redan var överspelat av den tekniska utvecklingen. 1878 var Sverige ett helt annat land än i början av 1800-talet. Inte minst då det gäller kommunikationerna. Ångbåtsfartyg och järnvägar övertog efterhand en del av resandeströmmen. Antalet skjutshästar som utgick vid 1800-talets mitt var ändå betydande (se fig). Järnvägarna klarade väl framför allt en del längre resor, medan kortare resor alltså skedde med skjuts. Anläggandet av järnvägslinjer medförde faktiskt också att en del nya skjutsstationer fick inrättas – vid järnvägsstationerna.

Tillbakagången för skjutsväsendet gick långsamt, vilket gjorde att det fortfarande 1911 var aktuellt att utfärda den skjutsstadga som skulle bli den sista, upphävd ett par decennier senare, 1933.

Ur 1859 års betänkande och förslag om skjutsningsbesvärets ordnande.

Ett närmare studium av tabellens siffror berättar mycket om skjutsväsendet vid 1800-talets mitt.

Flest gästgivargårdar fanns i Värmland, följt av Älvsborgs och Kalmar län. Det genomsnittliga avståndet mellan gästgivargårdarna var 1,5 mil. Antalet utgångna hästar var 1855 högst i Östergötlands län, närmast följt av de två länen med flest gästgivargårdar: Värmlands och Älvsborgs län.

Antalet gästgivargårdar med entreprenad utgjorde redan 1855 nästan 40 % av de totalt 1.473 gästgivargårdarna, men från dessa gästgivargårdar utgick drygt 733.000 hästar, nästan 100.000 fler än antalet hästar som utgick från gästgivargårdar utan entreprenad. I vissa trakter, som t.ex. på landsbygden i Smålands inland, ansåg man sig tydligen inte ha så mycket att vinna på entreprenadssystemet. I Jönköpings län var det alls inte infört. I Kronobergs län fanns bara 1 gästgivargård med entreprenad mot 67 utan.

1855 hade järnvägarna ännu inte fått någon betydelse för skjutsväsendet, men snart nog drog järnvägen till sig en del av resandeströmmen. Ett exempel: 1856 öppnades järnvägstrafiken Malmö–Lund. Samma år utgick 2.954 skjutshästar från Malmö till Lund, två år senare endast 910.

Sammandrag af Uppgifter rörande förhållandet med Skjutningsbesväret under år 1855.

	Vägnad i medeltal mellan Gästgiverierna.	Antal Gästgiverier										Antal utgångne Håstar										Tillsammans.	
		i städerna					å landet					vid Gästgiverier i städerna					vid Gästgiverier å landet						
		med entreprenad.		utan entreprenad.	Summa.	med entreprenad.		utan entreprenad.	Summa.	med entreprenad.		utan entreprenad.	Summa.	med entreprenad.		utan entreprenad.	Summa.	med entreprenad.		utan entreprenad.	Summa.		
		Mil.	2	2	—	—	25	51	54	—	2	5,004	3,004	5,004	18,952	50,841	38,595	5,004	5,004	5,004	5,004		
Stockholms Stad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Stockholms Län	1,48	2	4	6	25	51	54	60	6,706	1,642	8,348	51,839	8,348	50,841	38,595	20,394	59,189	5,004	59,189	5,004			
Upsala do	1,72	2	—	2	22	4	26	24	4	23	8,545	28,592	8,545	29,714	36,925	1,429	58,054	1,429	58,054	1,429			
Westmanlands do	1,49	4	—	4	29	2	51	55	2	55	45,305	52,401	13,505	53,869	47,906	1,463	49,374	1,463	49,374	1,463			
Örebro do	1,37	4	—	4	40	5	45	44	5	49	9,481	82,284	9,481	85,926	61,765	1,642	63,407	1,642	63,407	1,642			
Värmlands do	1,27	5	—	5	21	419	140	24	149	145	12,564	51,817	12,564	50,202	44,181	58,585	102,566	58,585	102,566	58,585			
Skaraborgs do	1,45	6	—	6	32	26	78	38	26	84	8,512	47,578	8,512	60,786	35,690	15,408	69,098	15,408	69,098	15,408			
Älfsborgs do	1,35	4	1	5	14	95	109	18	96	114	11,488	829	12,517	50,760	62,055	32,815	95,150	32,815	95,150	32,815			
Göteborgs och Bohus do	1,08	—	4	4	2	85	85	2	87	89	—	3,525	12,018	3,525	35,089	58,612	47,407	47,407	50,650	50,650			
Hallands do	1,57	5	—	5	6	22	28	11	22	55	10,835	41,994	10,835	42,015	24,007	22,829	54,842	24,007	54,842	54,842			
Christianstads do	1,49	2	1	5	4	29	55	6	50	56	7,915	40,741	10,576	49,568	32,299	18,654	62,375	32,299	62,375	62,375			
Malmöhus do	1,42	—	6	6	8	21	29	8	27	35	—	50,512	50,512	45,294	62,662	75,606	92,974	45,294	92,974	92,974			
Södermanlands do	1,45	2	3	7	6	42	48	8	47	55	5,575	36,476	7,787	8,955	46,792	38,894	49,204	46,792	63,534	63,534			
Östergötlands do	1,32	5	—	5	55	56	71	40	56	76	50,462	36,476	30,462	36,476	59,570	86,938	125,852	59,570	125,852	125,852			
Jönköpings do	1,56	5	—	5	—	70	70	5	70	75	15,152	45,152	15,152	45,152	39,509	13,452	39,509	39,509	72,641	72,641			
Kronobergs do	1,32	5	—	5	1	67	68	2	67	69	4,014	826	4,014	43,560	4,840	42,754	47,574	43,560	47,574	47,574			
Blekinge do	1,25	5	—	5	5	16	19	6	16	22	5,529	8,957	5,529	16,924	25,378	14,286	30,907	16,924	30,907	30,907			
Calmar do	1,42	2	5	5	17	79	96	19	82	101	4,429	7,948	3,519	41,780	35,954	18,209	65,892	35,954	65,892	65,892			
Gotlands do	1,16	4	—	4	5	52	55	4	52	56	2,254	546	2,254	13,178	13,954	4,596	15,758	13,954	15,758	15,758			
Kopparbergs do	1,75	5	—	5	46	7	55	39	7	56	4,780	41,445	4,780	48,359	49,225	4,596	55,619	48,359	55,619	55,619			
Gelleborgs do	1,86	5	—	5	54	9	45	57	9	46	5,196	40,255	5,196	46,900	45,451	6,645	52,096	45,451	52,096	52,096			
Jemtlands do	2,	1	—	1	54	18	52	35	18	53	1,049	10,086	1,049	10,086	3,808	11,455	15,003	3,808	15,003	15,003			
Wester-Norrlands do	1,69	1	1	2	40	24	61	41	22	65	825	3,451	3,451	9,487	50,656	43,755	29,758	9,487	29,758	29,758			
Westerbottens do	1,40	1	—	1	51	15	44	52	15	45	1,565	25,931	1,565	28,375	22,662	900	25,562	22,662	25,562	25,562			
Norbottens do	1,42	5	—	5	29	18	47	32	18	50	4,244	18,418	4,244	19,518	900	19,518	900	19,518	900	900			
Summa	1,494	61	27	88	500	885	4,385	561	912	1,473	175,162	59,224	254,366	578,611	1,156,970	753,521	1,371,366	753,521	1,371,366	1,371,366			

Skjutsväsendet – ur böndernas synvinkel

Eftersom det var böndernas arbete som bar upp kommunikationsväsendet kan det vara intressant att ta del av deras åsikter om skjutsväsendet. När det gäller äldre tid finns en möjlighet att göra detta om man går till de besvärsskrivelser som bönderna lät sammanställa, vanligen häradsvis, och sedan sände med sina representanter till riksdagen. Besvärens syfte var att påtala missförhållanden och den som i dem försöker finna skjutsväsendets eventuellt positiva innebörd för bönderna hittar inte mycket. Möjligen kan man genom att se vad bönderna inte klagade över dra slutsatser om vad de inte var missnöjda med.

Jag har gått igenom allmogens i Svealand besvär för åren 1665–1720. De ger en ganska levande bild av *allmogens syn på skjutsväsendet*. Resultaten av den studien redovisas i min uppsats *Allmogen och skjutsväsendet*. En studie av allmogens i Svealand riksdagsbesvär åren 1665–1720 (stencil. Institutet för folklivsforskning, 1977). Där återges besvären utförligare än i nedanstående exempelsamling. Totalt finns från den undersökta perioden 92 besvär som tar upp skjutsning. En del av dem är fåordiga, andra detaljerade med bilagor osv. Många av besvären är från 1680 och 1719, då krig just avslutats eller pågick. Böndernas syn på skjutsningar av olika slag har därför säkert färgats av krigsförhållandena. Besvären som är otryckta förvaras i Riksarkivet.

Skjutsfärdernas längd

Det i förordningarna stadgade avståndet mellan skjutsombyten var två mil. När detta inte följdes fick bönderna en onödigt tung skjutsbörda.

Bönderna i Fellingsbro i Närke fick skjutsa från gästgivargården i Fellingsbro förbi Arboga och sedan vidare, antingen till Kungsör eller Östuna, en sträcka på över

två mil. De föreslog därför att en ny gästgivargård skulle anläggas på vägen mellan dessa orter.

En annan orsak till att bönderna fick skjutsa för långt var de tydligen inte alldeles ovanliga fall då resande helt enkelt tvangs skjutsaren att köra vidare. Det hade hänt i Ulleråker och Hagunda härader i Uppland när de resande tyckt att deras väntan på skjutshästar blivit alltför lång. När de sedan väl påbörjat färden ansåg de sig tydligen mycket försinkade, eftersom de "ingen ordning achta huru långt de kiöra eller rijde", skriver bönderna i ett besvär 1680.

I Dalarna hade allmogen i Vika, Torsång och Svärdsjö socknar orsakats bekymmer av att skjutsombyte saknades i Falun 1680. Där skulle, liksom i andra större städer, särskilda skjutsborgare finnas, men förordningen hade inte efterföljts. Resultatet blev att de skjutsbönder som egenligen bara skulle skjutsa in till Falun tvangs fortsätta ut ur staden med de resande.

I Hölebo härad i Sörmland fick allmogen under krigsåren i slutet av 1670-talet skjutsa för långt. De hade tvingats skjutsa från sitt eget härad upp genom Öknebo härad och Södertälje och sedan in i Svartlösa härad. Detta hade "ingen annan orsak än at Crono fougden boor långt whr wäghen, och Länsman j Tällie, och giömer sigh af wägen, när slijch händellse tijmat är" skriver bönderna 1682. Bönderna kunde anklaga länsman och kronofogde eftersom dessa var ålagda att bo invid vägarna,

Häradsvis fördelning av allmogens enskilda besvärsskrivelser till riksdagen angående skjutsväsendet under perioden 1665–1720. Endast få besvär kommer från ett och samma härad. I större delen av Dalarna och i norra Värmland klagade allmogen aldrig över skjutsväsendet. (För kommentar till kartan, se min uppsats "Allmogen och skjutsväsendet"). Kartan ritad av Brita von Knorring, Nordiska museet.

Nyaste sort af blåa sedlar.

"När pengarna togo slut, betalte vi vår skjuts med kappkragen".

Fritz von Dardel 1837. Foto i Nordiska museet.

bland annat för att ha uppsikt över skjuts-väsendet.

Även 1719 klagade allmogen i Hölebo härad över resande som tvång skjutsbonden att köra längre än vad som ålåg honom. Vid den tiden hade så få bönder skyldighet att skjutsa från skjutsombytet vid Åby, att de var tvungna att skjutsa vart elfte dygn. Egentligen skulle de endast skjutsa mellan Åby och Pilkrog, vid Ytterjärna, men "oftast tages samma hästar der förbij till Södre Tellie, ja ock ibland till Fittia". Att det verkligen kunde gå till så här framgår av sekreteraren Jacob Bircherods anteckningar från resan upp till Stockholm med en dansk beskickning 1720. Från Södermanland skriver han:

Fra Bonde-huuset Stava

Fredagen den 29/18 Martij ... Vj logerer i afften i een Kroe kaldet Stava, 8. miile fra staedet, hvor vj sov i nat, her er mangel paa aldtting, uden paa got öll; thi hidintil har vi hafft deres svage dricke, som er capable til at gjøre dem svage, som ere bedre vant. Herfra til Stockholm er 5 miil; men de vanskeligste af dend til dato har vj dog med prygel og penge, onde og goede Ord, kundet forcere bønderne til at kiøre, men her er hverken heste eller bønder, Russerne har drevet dem alle bort, saa de som vj har betient os af til dette staed, de i afften ere indeluckte i stalden, og bønderne mod deres Villie maae kiøre videre i morgen.

Bircherod utnyttjade uppenbarligen alla till buds stående medel för att kunna fortsätta sin resa.

Skjutsens betalning

Den betalning skjutsbonden hade rätt till var stadgad i bland annat 1664 års gästgivarförordning. Enligt denna skulle skjutsaren betalas med 6 öre silvermynt, 15 öre kopparmynt, per mil. Det beloppet gällde för en häst, som kunde vara antingen sadlad eller osadlad och förspänd framför en kärra eller släde. För två hästar skulle skjutslegan fördubblas.

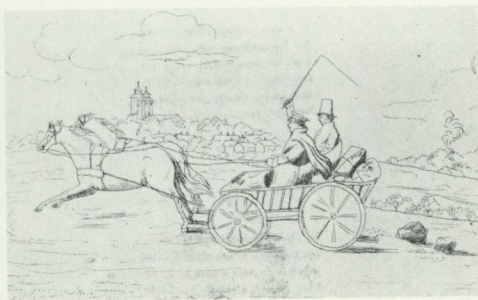
Utifrån allmogens besvär verkar det som om bönderna vanligen inte ansåg att skjutslegan var för låg under den undersökta perioden. Endast fyra gånger klagade de över detta. Däremot finns det flera besvär med klagomål över helt utebliven betalning.

I tre till sitt innehåll identiska besvär klagade bönderna i Trögd, Håbo och Bro härader strax öster om Enköping 1719 över att bristen på skiljemynt var på stor att detta blivit en orsak till att allmogen gick miste om betalning för skjutsen. De resande brukade ha mynt av så hög valör att bönderna blev tvungna att ge dem växel

*Hopp i galopp, nu till Lund skall jag fara,
Bonde, ej mucka! nu blir det galant*

...

*Hopp i galopp, tag hit piskan, din satan!
Drickspengar får du när vi kommer fram ...
Ur texten till illustrationen Herr Pehrsson
reser till Akademien, ur "En Students Miss-
öden". Teckningar av C. G. V. Carleman
(1821–1911), text av A. J. Afzelius, Lund
1845. Foto i Nordiska museet.*

tillbaka. När de inte kunde göra det behöll den resande sina pengar och skjutsbonden blev utan. Särskilt ofta försökte militärer betala med mynt som allmogen inte kunde växla.

Enligt gästgivarförordningen skulle skjutslegan erläggas *innan* skjutsfärden började. Om så inte skedde skulle det betraktas som rån. Uppenbarligen hade bönderna inte lyckats hävda sin rätt gentemot en del resande.

I två besvär klagade bönder över att de resande sökte tilltvinga sig fri skjuts. I Närkehundrade härads skrev bönderna 1680 att de ofta blev lurade på betalningen genom att de resande lyckades förespegla dem att de hade rätt till fri skjuts. Det gick så till att "altijdh påstå the säga sigh hafa länsshöfdingens breeff fast the aldrigh finge breeff". Även i Värmland hade allmogen problem med de resande. Här var det officerare som enligt ett besvär från 1719 försökte utverka fria skjutsar. Detta menade bönderna var något som skedde "utan att man är nogsamst försäkrad om Höga öfwerhetens bifall der till".

En fråga som inställer sig är i vilken mån skjutsningen var lönsam för bönderna. I många arbeten framförs raka motsatsen. Arvid Ernvik (1974) skriver t.ex. att "skjutslegan motsvarade ... inte på långt när bondens förlorade arbetstid ... inte heller förlusten av att inte få nyttja hästen i arbetet på jorden." Samma sak konstaterar 1878 års utredning om skjutsväsendet som rent ut säger att skjutslegan aldrig skulle kunna tillåtas vara så hög att den motsvarade värdet av bondens förlorade arbetstid och den tid han fick avvara en häst. Om skjutslegan höjts så att den givit bonden en rimlig ersättning – då skulle resandet blivit orimligt dyrt.

Utifrån detta kunde man antaga att bönderna skulle ha stor anledning att klaga över skjutslegan, men i allmogens besvär återfinns sådana klagomål nästan aldrig. Kan orsaken ha varit att den kontanta inkomsten av skjutsningen var välkommen och dessutom kunde förtjänas utan att bondens gård behövde avvara någon egentlig

arbetskraft, om nämligen barn skickades med skjutshästarna? (Se s. 118 ff.)

Tunga lass och svåra körslor

I gästgivarförordningarna angavs hur mycket bagage de som reste med skjutsväsendet fick föra med sig. Enligt 1664 års gästgivarförordning kunde en skjutsbonde åläggas att transportera ett skeppund, 170 kg, för en resandes räkning om man färdades i vagn, kärra eller släde. I en och samma vagn, kärra eller släde fick efter en häst åka två personer. Efter två hästar tre personer. Båda dessa siffror inkluderade kusen. Om resenären så önskade ägde han rätt att själv rida, men fick då endast ha en "wätsäck", kappsäck, som bagage. I en särskild paragraf påpekades förbudet att lasta för tungt eller att hyra för få hästar.

Under hela perioden 1665–1720 klagade bönderna bara sex gånger över att resenärer bröt mot stadgandena ovan. I några av dessa besvär utpekar allmogen särskilt militären som de, vilka bröt mot förordningarna. Under perioden ägde som sagt många krig rum och militären dominerar därför i besvären över alla civila resenärer.

I Ulleråker och Hagunda klagade bönderna 1680 över att det förekom att både två och tre resande satte sig på en släde och sedan for iväg. I Håbo, Bro och Trögds härader klagade allmogen 1719 i tre separata besvär över militärens ovilja att följa skjutsförordningarna. Även andra resenärer, men i synnerhet just militären, brukade besvära "bondens häst med mycket större lass och swårare fohror, än som förordningen af åhr 1664 innehåller, och när allmogen nekar willia föra sådane swåra kiörsslor, så blifwa dhe öfwerfalne med hugg och slag".

I Näs härad i Värmland hade militären, och i synnerhet värvarna, varit särskilt besvärliga. I ett besvär från 1680 berättas att "Bonden med sitt folk intet är säker uthan måste uthstå hugg slag der iänte och bortmista sina saker". Allmogen styrker sin anklagelse med en bilaga till besväret. I denna berättar de vad som hände den 15

september 1680 då 22 värvade soldater reste genom häradet. Soldaterna hade kommit med friskjuts från Grums härad och skulle ha skjutsombyte i By socken i Näs härad. Under uppehållet där hade de stulit. Dessutom hade de kommit till en gård, där de härjat så att "Manfolcket i gården måste springa åth skigen /!/, och Quijnfolcken som hemma woro, blefw huggne och slagne". Besvärstexten skulle nästan kunna vara en exemplifiering av Gustav II Adolfs konstaterande 1615 att "allmogen ... är med gästning och skjutsfärder betungad, ejnjutande hus- eller hemfrid ... och bliva ändock där ovan uppå med hugg och slag som oftast överfallna ..." (cit. efter Elowsson, 1975).

Även om allmogen sällan tog upp kontroverser med de resande i riksdagsbesvären, har sådana troligen förekommit oftare än vad besvären avslöjar. K. E. Langseth som undersökt Hölebo härads domböcker, har hittat flera exempel på hur resande behandlat skjutsbönder och gästgivare illa vid Pilkrogs gästgivargård. I ett fall slog en resande skjutsbonden med en piska och en värja, eftersom han var missnöjd med den skjutshäst bonden tillhandahöll. Vid ett annat tillfälle stack en adlig resenär som inte ville betala för skjutsen ned skjutsbonden med sin värja. 1698 blev skjutsbonden slagen då han sökte förmå en resenär att färdas i en vagn istället för att rida. Krögaren vid Pilkrogs gästgivargård sökte avstyra bråket men blev då själv överfallen och så illa skadad att han senare avled.

Skjuts under gudstjänsten

Enligt 1734 års gästgivarförordning var det olagligt att, utom i högsta nödfall, ta skjuts under gudstjänsttid. Straffet för brott där emot var böter. Även den som hyrde ut sin häst kunde drabbas av bötesstraff och det var orsaken till ett besvär från Hölebo härad i Sörmland 1714. Allmogen skriver att de som bor vid de stora landsvägarna

måste förnimma dhet een dhel obetänkte Meniskor som på Reesor stadde äro, sällan gudz

Fritz von Dardel (1817–1901) fick inte något gott intryck av Skånes vägar. Åtminstone inte att döma av denna litografi med texten: Hur långt har vi fram? – ”3 fjäringavä j lia dant som ditta, å en hal mil litta värre.” Foto i Nordiska museet.

huus på stora Sön- och helgedagar besöka, utan understundom wijd giästgifware gårdar twinga giästgifware och allmogen, som j beredskap hållhästar hafwa skola, under Gudstiänsten medh sine Reesor fortfara, hwar igenom dhen stooru guden blir förtörnadt, och wij nu dagl. måste Rööna gudz sträänga wrede och Landzplågor ... sampt ... komma på Ansenlige Böther.

Klagomål från de stora landsvägarna

Det råder inget tvivel om att skjutsplikten särskilt hårt måste ha drabbat de bönder som bodde vid de större landsvägarna. En stor del av alla besvär kommer just från härader med särskilt stark trafik. Bönderna på dessa orter var medvetna om att de ålagts en extraordinär börda.

I tjuogoett besvär angav allmogen att stora sträckvägar gick genom deras härad,

eller att häradet på andra sätt var utsatt för många resande. I många av dessa besvär pekade bönderna på häradets betryckta läge i stort. Skjutsfrågan fick då utgöra en viktig punkt i uppräknigen av alla tyngande pålagor. I nästan samtliga besvär nöjde sig allmogen med att nämna hur många större vägar som hade sin sträckning genom häradet eller också framhölls att sträckvägar möttes i häradet.

I Visnums härad skrev allmogen 1680 att den bodde ”uthj en stoor och mächta besuärligh Korswägh”. I Bro härad klagade allmogen 1668 över att ”herigenom löper een stor sträckewägh”.

I Sotholms härad fick bönderna 1680 ta emot krigsfolk som kom både landsvägen och sjövägen.

I Varnums socken i Ölme härad i Värmland skrev allmogen 1680 att fyra stråk-

vägar stötte samman i deras härad, samt att det dessutom hände att bönderna ibland fick ge skjuts åt resande som i kronans ärenden kom sjövägen.

Fellingsbro och Sköllersta härader i Örebro län verkar ha varit särdeles betungade. I Fellingsbro klagade allmogen 1668 över att orten genom sitt läge mottog skjuts från elva socknar österifrån, och från väster resande från hela östra Närke. Orten var utsatt, skriver bönderna 1680, därför att alla resande "måste dher på, antingen det bähr uth ell:r up föhre". Genom Sköllersta härad löpte "twå stora sträckvägar". Bönderna i Sköllersta skriver 1680 att häradet var hela fem mil långt och bara en halv mil brett, och längs vägen från Örebro mot Östergötland fanns tre krogar, vilket sammantaget medförde att bönderna "omöjneligen kunna Uthstå den tidlige skiutz och Giestningh, som här aff dhe 2ne sträckvägar förorsakas".

Förutom att vissa härader blev hårt belastade av skjutsningar på grund av sitt

geografiska läge, kunde ett ojämlikt förhållande även råda inom ett härad. Så skriver allmogen i Litslena socken i Trögds härad 1719 att de som bor vid "stora sträckvägen ifrån och till Stockholm" har mycket mer besvär av skjutsning än de andra socknarna i häradet. Liknande förhållanden rådde i Yttertjurbo härad 1680. Allmogen där klagade över att de skjutsbönder som inte bodde framme vid landsvägen "icke ... i rätten tijdh komma till skiutzningzplatzen". Orättvisan ville bönderna förekomma genom att genomföra en jämkning av hållskjuttsskyldigheten mellan socknarna. De närmast landsvägen boende skulle därvid ges rätt att vägra skjutsa. Ett alternativ vore att gästgivaren själv svarade för all skjutsning.

Även skjutsbönder som bodde mer avlägset klagade över skjutsväsendet. Dessa bönder fick för att komma fram till skjuthållet resa en jämförelsevis lång väg, och i sju besvär framfördes klagomål över detta. Två av besvären i denna fråga är från

Utdrag ur bilaga 7 i Betänkande och förslag angående skjutsnings-besvärets ordnande, Stockholm 1859. Tabellen visar antalet utgångna hästar 1855 vid gästgivargårdarna på vägen mellan Stockholm och Arboga. För landsbygden är vinterhalvåret den trafikintensivaste perioden, men för städerna är skillnaden mellan vinter/vår respektive sommar/höst obetydlig.

Föreslagne Postvaglinier.	Gästgivaregård.	Utgångne hästar år 1855.	I medeltal utgångne hästar hvarje dag.					Antal i skjutsning deltagande hemman.	Gästgif- veri-hem- mans förmåner.
			Den månad höstna anta- let utgått.	Under Ja- nuari—Maj och December.	Under Juni i November.	Hela året om.			
Stockholm—Arboga	Barkarby	2,956	15	15	4	9	87 ³¹ ₄₀	180	
	Tibble	2,597	15	12	5	8	77 ⁵ ₈	—	
	Bålsta	2,592	15	12	4	8	101 ⁷ ₁₆	—	
	Litslena	3,211	18	12	6	9	303 ⁰ ₁₆	402,29	
	Euköping	3,118	16	12	6	9	179 ⁷ ₂₄	—	
	Bjuggsta	2,550	12	10	4	7	270 ³ ₈	—	
	Westerås	4,678	18	12	15	15	245	—	
	Kolbäck	3,696	15	12	9	11	283 ¹ ₁₂	80,15	
	Köping	3,867	18	11	11	11	138	—	
	Arboga	3,188	21	15	15	15	174	—	

Vinterlandskap av Pehr Hilleström (1732–1816) med timmer- och kolkörare som i natten möter en kupésläde med två män på lakejbrädan, hållande bloss. Böndernas forkörningar föll utanför skjutsväsendet, men möjligen dras kupésläden på bilden av skjutshästar. Foto i Nordiska museet.

Västmanland, de övriga fem från Uppland. I några fall preciserades avståndet till skjutshället. En och en halv mil ansågs för långt. Så avlägset från skjutshället bodde bönder i Torstuna och Sjuhundra härader samt i Tierps socken i Örbyhus härad (Besvär från 1680, 1719 resp. 1697). Det största uppgivna avståndet utgjorde sex-sju mil och gällde skjutsbönderna i Norberg och Skinnskatteberg 1680. (Deras besvärstext är något oklar. Kanske menade bönderna att sex-sju mil var hela den sträcka de fick färdas under ett skjutspass.)

Tre av de uppländska besvären som berör böndernas långa väg till skjutsningsplat-

sen är från Örbyhus härad. Där klagade bönderna i Vendels socken 1697 över tvånget att hålla med skjutshästar vid Läby gästgivargård i grannhäradet Norunda. Bönderna var "mäst besvärade" av att

reesa dijt en långan vägh medh våre hästar och folk, och stå der dygnet uth ... Efter som ganska sällan händer, någon Reesande då ankommer, så att gästgifwaren medh näst kring liggiande byar, bådhe kunna stå skiutzen förr, som och hafwa der af någon förtienst, föruthan vårt alldeles onödiga beswärande, som tillförend skedt är; derföre Eders Kongl: Maj:ttz Allernädigste befrielse herföre i diupaste underdånigheet sökiandes.

Vid skjutsstationen. Oljemålning av Gustaf Troili (1815–1875). Stillheten kontrasterar skarpt mot det fläng som präglar de flesta av Fritz von Dardels bilder från gästgivargårdar. Barnen är så pass små, att man kan fråga sig om det är de som skall skjutsa. Foto i Nordiska museet.

Bönderna sökte sålunda slippa hållskjutsen, men fortsätter besväret med

det fallet, Någon Högh Persson wore, å den vägen att reesa, eller ett stort föllje, som dock sälla skeer, ... willjom oss då giästgifaren till hielp, Owägerligen inställa, allenast wij kunde för dhen fåfänge Upwachtningen, som oss skadar, och ingen till nytto åhr, Nådigast befrijas.

Märkligt nog hävdar bönderna som synes att resande sällan färdades längs stora landsvägen norrut från Uppsala.

I Sjuhundra härad var bönder ålagda att hålla vid Kundby gästgivargård i grannsocknen Rimbo. Detta var en "stor olägenhet" för många, eftersom "större dehlen hafwa öfwer 2. mihl til giästgifware-gården, och ändå sällan få förtiena sig något". Alltså åter klagan över onödig skjutsningsberedskap.

I Västlands socken i Örbyhus härad var bönderna 1714 sedan en tid tillbaka ålagda

att ha hållhästar vid gästgivargården i Älvkarleby. Detta hade de inte ansett sig kunna klara av "för aflägenhetens skull ... utan vår största möda". I stället för att infinna sig hade de sett sig tvungna att med "Elfkarleby sochns män accordera om Een wiss afgifft åhrl:n nembl 144 D:r Km:t" för att själva slippa skjutsa. Att även gästgivaren kunde betalas för att överta böndernas skjutsningsplikt framgår av ett besvär från Vendels socken 1697.

För de bönder som fick skjutsa mycket låg det nära till hands att jämföra sin situation med andra bönders. I de jämförelser av det slaget som finns i besvären tryckte bönderna på hur fattiga de själva var – inte absolut, men i jämförelse med andra bönder som borde kunna skjutsa mer.

I Västlands socken i Örbyhus härad klagade allmogen 1714 över att den utförde mer skjutsning än Lövsta och Hållnäs socknar, som var större, och begärde att dessa socknar skulle hjälpa allmogen i

Västland med skjutsningen. I Älvkarleby socken, i samma härad, klagade bönderna 1665. De skrev att "wij ähre een Ringa hoop". För att ge en föreställning om sin situation jämförde de den med grannsocknarnas och skrev att "dher stiutzninz huarfuet huar siette eller Ottondhe gångh kommer på en bonde ... för dess myckenhet af mantal, måste wij huar gång, medh alla våra Creatur och folck göra skiutzfärder". Dessutom menade bönderna i Älvkarleby att deras åkrar var ovanligt sandiga, vilket gjorde deras situation i jämförelse med grannarnas än mer betungande. Även 1682 klagade bönderna i Älvkarleby socken över att de hade det svårare än "dhe näst omliggande, i bättre villkorll belägna sochnar".

I Fellingsbro härad önskade allmogen 1719 att "hemmanen i By" skulle skjutsas mer, eftersom de var större "effter öre och örtug". Slutligen finns ett besvär som bönderna i Vika och Torsångs socknar i sydöstra Dalarna skrev 1680. I detta klagar allmogen över att behöva ha samma skjutsningsskyldigheter som Svärdsjö och Skedevi socknar, trots att dessa var rikare. I Skedevi fanns nämligen fyra gånger så många hästar och allmoge som i Vika och Torsång. Allmogen menade att orättvisan var så stor att "när dher bonden siutzar en gång om året måste wij fattige folck siutza wahr öfwer tiugo gånger". Dessutom fanns det många "särdeles wthi svärdsjö /som/

hafwa bättre fåbodar än wij fattige ägha hemman att boo uppå, och en bonde hafwa mehr dher skog och äng än en hel by her i sochnen".

Ett annat slags jämförelser görs i besvären med grannbönders gårdars fördelaktiga läge bortom sträckvägarna. I fem besvär påpekas att de bönder som inte bodde vid stora sträckvägar, hade det mycket bättre genom att inte behöva skjutsas så ofta.

I Tierps socken i Örbyhus härad klagade bönderna 1697 över att grannsocknarna inte alls skjutsade, och begärde därför att dessa skulle komma Tierp till hjälp så att skjutsbördan därigenom blev rättvist fördelad. Tydligt ledde detta besvär ingen vart, eftersom bönderna 1714 åter begärde samma sak.

I Våla och Överturbo härad i Västmanland begärde allmogen 1682 att de socknar som låg vid sträckvägen skulle få hjälp av de andra socknarna om något "durchtåg" (militär genommarsch) skulle inträffa. Som föredöme vad gäller väl organiserad grannhjälp nämnde de allmogen i "Sahlberg", som "hwar andra effter order med skiutzfärder lijsa och behielpa."

Besvären ovan innehåller olika förslag på lokala förbättringar av skjutsväsendet. Men de saknar krav på att bönderna helt skulle slippa skjutsplikten. Från Närke finns visserligen ett par besvär med sådana krav, men de är då ställda med moti-

Sanda gästgivargård i Österhaninge på Södertörn 1825. Lavering av A. C. Wetterling (1796–1858). Foto i Nordiska museet.

veringen att bergsbruket riskerade att försummas om bergslagsbönderna tvangs skjutsa. För övrigt kvarstår faktum att bönderna i gemen främst verkar ha varit intresserade av ett väl fungerande skjutsväsen. All deras erfarenhet bör också ha sagt dem att det var bättre att ha en ordning att hålla sig till än att riskera att bli utsatt för de resandes nycker och godtycke. I några besvär tar bönderna också förordningarna till utgångspunkt när de för fram och argumenterar för sina krav.

Skjutsväsendet och adelsprivilegierna

Alla besvär, där bönderna tar upp adelns privilegier och ökade dominans på landsbygden, är från 1682 eller tidigare, dvs. tiden före eller kring den vid riksdagarna 1680 och 1682 beslutade reduktionen, då adelns jordinnehav till stor del åter blev krono- eller skatte. Betydligt fler bönder bör därigenom ha blivit skjutspliktiga.

I Bro härad i Uppland skrev allmogen 1668 ett besvär med anledning av "dhen stoora Mödho och beswähr" allmogen var tvungen att utstå genom att "drygare än halfwa häradet, /är/ dhels lagde till säterijen, ladugårdar, och under Råå och Röör, dhels älliast Donerade, och än dageligen afkorttas: så att dhen Ringa Allmogen som då öfwerblifwer, och wnder Tungan ligger, måste alla sträckningar ... mottaga". I ett liknande besvär från 1680 skrev bönderna att häradet endast består av "fyra små Sochner", där en mängd säterihemman och andra från skatt befriade hemman finns, vilket medför att "wij offrige som den allmänne tungan underkastade ähro och draga måste, ähre fast fåå".

I grannhäradet Sollentuna klagade allmogen 1668 över att skjutsningen blivit allt svårare att utföra, eftersom "Adelen frijkallar all sijna Bönder, som liggia under Råå och Röör, samt alla dhe gårdar, som the åth sina betiendte förländt haf:r". Därav "blifwa aldtso minste delen qwar, som skiutsning fodras aff".

Även i Norunda och Närkehundra härader längre norrut i Uppland, såg bön-

derna den myckna skjutsningens orsak i att så många hemman lades under säterier.

Förutom adelns bönder kunde även andra slippa den allmänna skjutsplikten. Detta gällde olika grupper, som mot att de åt kronan utförde någon prestation fick vissa skattelindringar, t.ex. skjutsningsfrihet. Rusthållare var en sådan grupp som delvis var befriad från att skjutsa. Militiebostäl- len befriades 1684 från allt skjutsningsbesvär.

Skjutsningen ett barnarbete

Om man sammanställer de uppgifter i allmogens besvär som handlar om de negativa följderna av allt skjutsande får man en uppfattning om hur betungande skjutsväsendet egentligen var.

I 13 besvär klagade allmogen över att deras dragare skadats av skjutsning. Knappt hälften av besvären gällde militära kronoskjutsar, flera med förödande effekt för många bönder. De civila resenärer som bönderna klagade över hade skadat/fördärvat böndernas hästar genom att rida dem för långt, lasta för tungt eller piska dem.

I sex besvär hävdade bönderna att skjutsningarna bidrog till att de blev fattiga. Men det var skjutsningarna samman- tagna med andra pålagor som så negativt påverkade allmogens ställning.

L. Lorichs (1932) hävdar att påbuden om håll- och reservskjuts var de "som mest plågade och tryckte jordbruket". Liknande åsikter om skjutsväsendet har framförts av många andra. Om man ser till de besvär som bönderna skrev åren 1665–1720 så tar de sju gånger upp att allmogens arbete försumrats på grund av skjutsning. I Bro härad tvangs bönderna på grund av alla skjutsningar att "hemma våra egne sysslor tillbaka sätta", och i Örbyhus ansåg bönderna att skjutsningen ledde till deras "nödtorftige Arbetes neder läggiande, och skadelige försummande". I besvär från Lekebergs bergslag och Nora härad i Örebro län klagade allmogen över att skjutsningarna lett till att böndernas bergsbruk tagit "stoort skada".

För att i någon mån minska de avbrott

Skjuts. Illustration ur "Teckningar ur Hvardagslivet" av C. A. Dahlström (1806–1869). Med text av Norna Gäst. Foto i Nordiska museet.

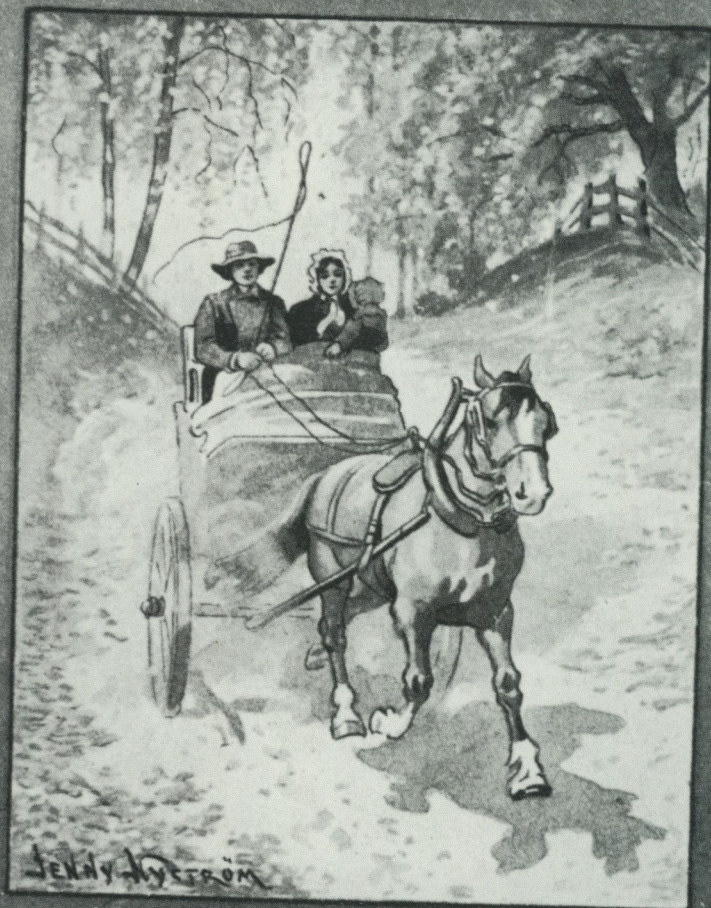

i arbetet som skjutsningarna orsakade, verkar det som om bönderna om möjligt sände iväg barn med skjutshästarna. Barnen kunde ju ändå inte användas för tyngre sysslor i lantbruket. Visserligen blev bonden i alla fall av med en häst, vilket kan ha varit nog så svårt i hästfattiga trakter, men det kan ha uppvägs av den förtjänst som barnet i bästa fall kom hem med från gästgivargården.

När till exempel 1600-talets utländska resenärer i Sverige i sina reseberättelser

nämner vem som skjutsade dem, var det mycket ofta barn eller ungdomar. Fransmannen Ogier talar 1634 omväxlande om "bonddrängar och bondflickor" eller om "gossar och flickor". När A. de la Motraye reste i Värmland i början av 1700-talet blev han skjutsad av bland andra "en liten omkring tolvårig flicka, som jag hade till vägvisare och kusk, ty det finns här knappast andra än kvinnliga sådana". Vid ett annat tillfälle talar han om "min skjutskarl, eller rättare sagt min skjutskvinna, ty det var en

VOL. I

SKUTSGÖSEN

ROMANTISERAD BERÄTTELSE AV
EMILIE FLYGARE-CARLEN

25
öre

45/9

ÅHLÉN & ÅKERLUND, FÖR
FÖRLAGARE

I albumet "Reseminnen från Norrland" av Fritz von Dardel (1817–1901) i Nationalmuseum, finns den här sepialaveringen som visar en herr Monroi nonchalant plockande en höna för att ha något att pyssla med under färdan. Skjutspojken verkar inte ha något problem med sysselsättningen. Lägg också märke till skjutspojken bakpå vagnen till vänster i bilden. Foto i Nordiska museet.

När Emilie Flygare-Carléns roman "Skjutsghossen" utkom i billighetsupplaga 1913 var omslaget illustrerat av Jenny Nyström (1854–1946). Redan inledningskapitlet kontrasterar skarpt mot omslagets idyll. En stormnatt 1814 bultar det på dörren till en torpstuga i Bohuslän. Det är hållkarlen som kommer med bud från gästgivargården. "–Skjuts på ögonblicket! Om en halv timme kommer en herre, som reser kurir till Norge, och är inte hästen då framme, så Gud nåde både er och oss! Därför sno er, fader Kristofer. Skjutsen står på er... här är kaveln."

Den 15-årige Ivar ger sig iväg med sin älskade häst och snart åker han iväg i kärran med officern vid sin sida. Officern tycker det går för sakta och blir missnöjd med hästen: "Hit med tömmarna din byting, så skall du få se en annan dans!"

Och Ivar, ur stånd att försvara sina rättigheter, måste med svidande hjärta och högt lågande kinder finna sig uti att åse, huru officeren med piskan i oavbruten rörelse jagade grälle framåt med en fart, varunder det utmagrade djuret flåsade och flämtade och gång på gång fåfängt försökte att stanna."

Slutligen stupar hästen, kuriren lyckas stoppa en tom forvagn och som avskedsord ropar han till Ivar att denne ska "tacka gud och min mildhet, om jag ej anmält dig i dagboken!"

flicka". I Whitelockes reseberättelse från 1653, omtalas att skjutsen vanligen utförs av kvinnor.

Justus van Effen skriver från sin resa i Sverige 1719 att "ofta funno vi vid ankoms-ten till en gästgivargård varken folk eller hästar, men fram måste vi. Vi måste tvinga de stackars flickorna att skjutsa än ett håll med samma hästar, vilka stundom voro alldeles uttröttade. De stackars barnen gräto erbarmligt, kastade sig för våra knän och försökte röra oss med de mest bevekande ord." Han skriver också att han fick "ofta till skjutsare pojkar på 11 och 12 år. Ja, mer än 20 håll skjutsades vi av flickor."

En svensk-tysk parlör från 1703 vittnar också otvivelaktigt om att det var mycket vanligt att skjutsaren snarare var ett barn, en dräng eller piga än en bonde. I parlören finns nämligen följande tillämpliga fraser:

Dräng gör Wangen (Slädan) färdig
Pojke, stielp migh intet omkull!
Hwem skall kiöra migh? Den pijgan
som där står?

I 1734 års gästgivarförordnings 22 paragraf står det:

Til at köra, måge icke små Gässar utskickas, emedan derigenom olycka tima kan.

Förordningens förbud mot barn som skjutsare gör att man kan förmoda att detta barnarbete var vida spritt. Barn som skjutsare togs också upp i en förordning 1762, men då formulerades det aktuella stycket annorlunda:

Som wid en del Gästgifwaregårdar den osed skall befinnas, at en liten Gosse, som är både ung och wanmäktig, i händelse något oförmodeligt på vägen träffa skulle, anförtros at köra, så bör Allmogen, istället för sådane små Gossar, åtminstone til skjutsen sända halfwuxne Drängar ...

Formuleringen är som synes oprecis jämfört med motsvarande stadga från 1734. Här är det inte fråga om förbud mot små barn som skjutsare utan i stället att allmogen bör skicka halvvuxna drängar eller

äldre. Helt säkert hade det här barnarbetet fortsatt även efter 1734 års gästgivarförordnings förbud däremot. 1762 års förordning blir ett godkännande av allmogens vana att sända barn med skjutshästarna.

Traditionsuppteckningar om 1800-talet bekräftar att barn ofta skjutsade. Jfr också illustrationerna till denna artikel.

Barn som kuskar är också känt från bergshantering. Bertil Boëthius skriver om 1600-talets gruvdrift vid Stora Kopparberget och Salberget att minderåriga inte fick användas i det egentliga gruvarbetet, men de förekom vid olika slags arbeten ovan jord, bland annat som körpojkar.

Källor och litteratur

I min uppsats *Allmogen och skjutsväsendet. En studie av allmogens i Svealand riksdagsbesvär åren 1665–1720*, (Institutet för folklivsforskning, 1977. Stencil), finns utförliga litteraturhänvisningar och noggranna källhänvisningar till allmogens besvär. Nedanstående förteckning över källor och litteratur upptar här använda samt dessutom några i uppsatsen använda viktigare arbeten.

Otryckta källor

Palme, L. & Pettersson, K., 1975. Dagböckerna vid Mehede gästgiveri år 1840. (Institutet för folklivsforskning. Manuskript.)
Stockholm. Riksarkivet Allmogens enskilda besvär. Svealand. 1665–1720.

Tryckta källor

/Bircherod, J./, 1924. Jacob Bircherods Rejse til Stockholm 1720. København.
Bjurman, G., 1768. Vägvisare til och ifrån alla städer och namnkunniga orter uti Svea- och Göta-Riken samt Stor-Förstendömet Finland. Stockholm.
Betänkande och förslag angående skjutsvärens ordnande ... 1859.
Betänkande och förslag angående skjutsvärens ordnande ... 1877.
von Braun, W., 1867. Samlade arbeten. 1. Stockholm.
Förordningar.

Förordning Om Skiutzningar, samt Tawernar och Gästgifware åa Landet. 18 Dec. 1633.
Kongl. M:z Krogare- och Gästgifware Ordningh. 1 Oct. 1649.
Kongl. May:z Krogare eller Gästgifwareordning. 11 Aug. 1651.

- K. Maj:tz Krögare- eller Gästgifwareordning. 29 Aug. 1664.
 Giästgifware-Ordning. 12 Dec. 1734.
 Kongl. Maj:ts nådige Förordning angående det som hädanefter bör iakttagas wid Gästgifware-Gårdarne ... 11 Dec. 1766.
 Kongl. Maj:ts Förklaring angående Gästgifwareskjuts ... 11 Dec. 1766.
 Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående skjuts-väsendet. 31 Maj 1878.
- Konung Gustaf den förstes registratur.* 1891. Del XIII. 1540–1541. /Handlingar rörande Sveriges historia utg. av Kungl. Riksarkivet. Första serien./Stockholm.
- Magalotti, L.*, 1912. Sverige under år 1674. Stockholm.
- /Motraye, A. de la/*, 1918. Seigneur A. de la Motrayes resor 1711–1725. Stockholm.
- /Ogier, C./*, 1914. Från Sveriges storhetstid. Franska legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635. Stockholm.
- Whitelocke, B.*, 1777. Bulstr. Whitelockes dagbok Öfver Dess Ambassade til Sverige, åren 1653 och 1654. Uppsala.
- Wickenberg, G.*, 1794. Beskriftningar med Situations och Planteckningar öfver Gästgifwaregårdarne ... uti Blekingen ... år 1793. Karlskrona.
- Litteratur
- Berg, G.*, 1963. Gästgivargårdar och skjutsväsen omkring 1850. (Atlas över Sverige) Stockholm.
- , 1971. Resor och samfärd i forna dagars Värmland. (Värmland förr och nu.)
- Boethius, B.*, 1951. Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden. (Den svenska arbetarklassens historia. /9/) Stockholm.
- Boethius, J. E.*, 1818. Academisk afhandling om gästgiveri- och skjuts-inrättningen i Sverige. I–II. Uppsala.
- Branting, J. G.*, 1827–1831. Handbok till svenska författningar. I–III. Örebro.
- Bring, S. E.*, 1954. Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950. (Svenska bibliotekariesamfundets skriftserie. III.) Stockholm.
- Bäckström, U.*, 1974. Tibro by och gästgivargård. (Tibrobygden. Årg. 18.)
- Castegren, E.*, 1923. Fittja gästgivaregård. (Vår bygd. /Södermanland/.)
- Elowsson, N.*, 1975. Vildgästning och gästgiverier. (Göinge hembygdsförenings årsbok. Årg. 54.)
- Ernvik, A.*, 1974. Att resa i Värmland. II. Gästgiveri och skjutshåll under 500 år. Stockholm.
- Friberg, N.*, 1975. Om Dalarnas kommunikationer och handelsförbindelser i äldre tid. (Från kulturdagarna i Bonås bygdegård den 24–26 juni 1974. Hembygdsdiskussioner utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien.) Uppsala.
- , 1970. Skjutsväsen. (Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Del XV.) Malmö.
- , 1951. Vägarna i Västernorrlands län. Typiska drag i deras naturgeografiska struktur och äldre utveckling jämte utblickar över det svenska vägväsendet i övrigt, speciellt Norrland. I–II. (Meddelanden från Geografiska Institutet vid Stockholms högskola, nr 80A–B) Stockholm.
- Grauers, S.*, 1932. Den svenska riksdagen under den karolinska tiden. (Sveriges riksdag. 1:4) Stockholm.
- Hansson, H.*, 1972. Armfältets tåget. (Folket i Bild/Kulturfrent. Årg. 1:13.)
- Heckscher, E. F.*, 1936. Sveriges ekonomiska historia. 1:2. Stockholm.
- Ingers, E.*, 1943. Bonden i svensk historia. I. Stockholm.
- Jacobsson, P.*, 1919. Gästgiveri- och skjutsbärens uppkomst och äldsta utveckling. (Ekonomisk tidskrift.)
- Jonasson, G.*, 1967. Missväxt och pest. (Den svenska historien. 5.) Stockholm.
- Karl XI:s uppmarschplaner för de ständiga trupperbanden i det egentliga Sverige.* 1926. (Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet.)
- Kinberg, A. V.*, 1911. Kronoskjuts. (Nordisk Familjebok. Del 15.) Stockholm.
- , 1917. Skjutsfärdspenningar. (Nordisk Familjebok. Del 25.) Stockholm.
- Langseth, K. E.*, 1937. Det hände vid Pilkrogs gästgivargård på 1600-talet. (Vår bygd. /Södermanland/.)
- , 1939. Det hände vid Pilkrogs gästgivargård på 1600-talet. (Vår bygd. /Södermanland/.)
- Larsson i By, C.*, 1939. En dalasockens historia. II. Stockholm.
- Lijnsing, P. M.*, 1940. Vägar, krogar, gästgivargårdar och posthemman i Roslagen. (Hundare och skeppslag. II.)
- Lorichs, L. L.*, 1932. Vägar och gästgivaregårdar i Västmanlands län. Västerås.
- Lövgren, B.*, 1915. Ståndsstridens uppkomst. Uppsala.
- Mannerfelt, M.*, 1934. Bidrag till kännedom om våra vägars historia. 8. (Svenska vägföreningens tidskrift.)
- , 1938–1945. Västgötavägar. 1–3. Uppsala, Lund och Stockholm.

- Mårtensson, L., Sakregister till Allmogens besvär till år 1720 U.o.o.å. (Stencil.)
- Roberts, M., 1969. Sverige och Europa. Studier i svensk historia. Stockholm.
- Samuelsson, E., 1953. Stockholms åkare genom tiderna. Stockholm.
- Sjöberg, S. 1959. Gästgiveri och skjutshåll. (Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening.)
- , 1975. Kommunikationer. (Tierp - en sockenbeskrivning. Glimtar ur Tierps sockens historia.) Tierp.
- Strindberg, Axel, 1937. Bondenöd och stormaktsdröm. Studier över skedet 1630-1718. Stockholm.
- Sundqvist, A., 1969. Skjuts och skjutsa. (Nysvenska studier. Årg. 49.)
- Swenne, H., 1933. Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612-1651. Göteborg.
- Söderpalm, K., 1967. Skånskt gästgiveri- och skjutsväsen. (Skånes hembygdsförbunds årsbok.)
- Tegnér, E., 1890. Tvenne italienska resande i Sverige på Karl den elftes tid. (Ymer.)
- Wittendorf, A., 1973. Alvej og Kongevej. Studier i samefaerdselforhold og vejens topografi i det 16. og 17. århundrede. (Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns universitet. Bind IV.) København.
- Wittrock, G., 1948. Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär. (Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. 38.) Uppsala.

Summary

The History of Coaching

The oldest statutes regulating road life date back to the 13th century and primarily concern prohibition of the practice of compulsorily taking in guests, which was then on the increase. At that time, the peasants were also bound to provide the king and his emissaries with free coaching.

A major attempt to protect the peasants against encroachments in connection with their duty to provide coaching came with Erik XIV's two reforms in 1561. Through the introduction of a new tax, those entitled to free coaching were now granted means of payment, so that the coaching-liable peasant should not be the sufferer. A system of inns should be organized along public roads and were also to serve as posting-stations.

When Erik was disposed in 1568, his reforms were repealed, and the peasantry's situation thereafter increasingly deteriorated as highway traffic progressively expanded. The position of the peasantry further worsened when, in the 17th century, Sweden became a Great Power and waged war on the European continent, with the consequence that the need of conveyance increased in Sweden.

Owing to the expansion of the nobility's land at this time, many peasants became subject to the nobility's estates and were thereby partially or totally exempted from their general coaching liability. This undermined the basis of a serviceable coaching system and caused the remaining peasants to oppose the nobility's growing dominance. This opposition is likely to have spurred

the advent of the important Inn Ordinance in 1649. Subject to this statute, inns were to be established along the public highways at a distance of 20 km from each other, and, where possible, the peasants' coaching liability was to be shouldered by the innkeepers, whose duty it was to keep a small number of horses to meet the needs of travellers. The peasants living around the inns were required to help the innkeeper where necessary, in return for payment. The peasants were divided into coaching squads which distributed the coaching burden among individual squad members. For peasantry and travellers alike, the new ordinances must have been a great improvement as compared with the previous conditions.

The biggest imposition for the peasants was still perhaps that they were all the time required to supply horses and manpower to fulfil their coaching duties. To reduce to some extent this inconvenience the peasants would if possible send along children with the coaching horses.

In 1878, the peasants were released from their duty to provide coaching services, which was taken over by contractors. There still continued, however, to be places where the peasants were called upon to take on coaching service if there was no one to undertake the contract.

The coaching system existed to some extent well into the 20th century, but by 1933, when the last coaching statute was repealed, other communications had long since gained supremacy.